

مقاله پژوهشی: تدوین راهبردهای اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در آسیای مرکزی با تأکید بر علائق ژئوپلیتیک

[20.1001.1.20084897.1400.19.85.10.5](https://doi.org/10.1001.1.20084897.1400.19.85.10.5)

سید محمودرضا شمس دولت‌آبادی^۱، شهاب شریفی^۲

پذیرش مقاله: ۱۴۰۰/۰۵/۱۱

دریافت مقاله: ۱۴۰۰/۰۴/۱۱

چکیده

تحقیق حاضر باهدف پاسخگویی به این سؤال اساسی صورت گرفته است که راهبردهای اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در آسیای مرکزی با تأکید بر علائق ژئوپلیتیکی کدامند؟ این تحقیق آمیخته بر مبنای هدف، از نوع کاربردی، بر مبنای روش، توصیفی - تحلیلی از نوع بررسی موردی است. در این تحقیق مؤلفه‌های مؤثر بر منافع اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در آسیای مرکزی و عوامل مرتبط با این مؤلفه‌ها احصاء و پس از تأیید جامعه آماری تحقیق، به‌عنوان عوامل مؤثر بر تدوین راهبردهای اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در آسیای مرکزی در نظر گرفته شدند. جامعه آماری این پژوهش ۲۵ نفر از نخبگان دانشگاهی حوزه ژئوپلیتیک و اقتصاد هستند. داده‌های این تحقیق به روش‌های کتابخانه‌ای و میدانی جمع‌آوری شده‌اند. ابزارهای مورد استفاده به ترتیب مقالات علمی - پژوهشی و پرسشنامه بسته و باز بوده است. داده‌ها با استفاده از شیوه‌های آمار توصیفی و رویکرد SWOT، مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند. نتایج تحقیق، بیست هدف بلندمدت و شش راهبرد ملی را در آسیای مرکزی برای ج.ا.ا. نشان می‌دهد. در نهایت راهبردهای منتخب اولویت‌بندی گردیدند.

واژگان کلیدی: علائق ژئوپلیتیک، آسیای مرکزی، رقبای منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای، راهبرد اقتصادی

^۱ - استادیار جغرافیای سیاسی دانشگاه عالی دفاع ملی

^۲ - دکتری مدیریت راهبردی نظامی دانشگاه عالی دفاع ملی (نویسنده مسئول) sh.shahab@sndu.ac.ir

مقدمه

رقبای جهانی، منطقه‌ای و محلی به شناخت نیروهای زیربنایی و ریشه‌ای حوزه‌های ژئوپلیتیکی علاقه زیادی دارند، بنابراین هر کشوری که در حوزه مذکور دارای نقش تعیین‌کننده است، باید این نیروها را شناخته و از آن‌ها در جهت دستیابی به اهداف و منافع ملی بهره‌جسته که در صورت عدم شناخت صحیح و عدم بهره‌برداری لازم، رقبا پیروز این میدان خواهند شد. پیروزی رقبا یعنی ایجاد ناامنی در حوزه ژئوپلیتیکی و ایجاد بحران و خارج نمودن آن از تعادل. شناسایی محیط و تعیین قابلیت‌ها، نقش رقبا در آن محیط، اولویت‌بندی علایق و منافع کشور، اساس تدوین و انتخاب راهبرد مناسب محسوب می‌شود. با توجه به اینکه این تحقیق به دنبال تدوین راهبردهای اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در آسیای مرکزی با تأکید بر علائق ژئوپلیتیک است، در گام نخست باید نقش‌آفرینی جمهوری اسلامی ایران، مبتنی بر علائق ژئوپلیتیکی به‌منظور تعقیب اهداف و منافع ملی در آسیای مرکزی روشن گردد و سپس به‌منظور تبیین و شناخت روابط بین علائق ژئوپلیتیکی و راهبرد ملی، خط‌مشی‌های راهبردی را جهت درک مشترک کلیه بخش‌ها در حوزه مذکور به‌عنوان ملاحظات اساسی در تدوین راهبرد ملی تعیین گردد و درنهایت نسبت به تدوین راهبردهای ملی اقدام شود. «بر اساس نظرات کلیه اندیشمندان علوم راهبردی و سیاسی و روابط بین‌الملل، نقش محیط خارجی و مورد ملاحظه قرار دادن نقش رقبا در آن محیط در مرحله نخست، درک جامع و صحیح را از این محیط و در مرحله بعد، اولویت‌بندی علائق و منافع و درنهایت انتخاب بهینه راهبرد را تأکید می‌نمایند». (دو ورژ، ۱۳۶۹: ۱۷) با توجه به اینکه جمهوری اسلامی ایران در یکی از نقاط راهبردی و در مرکز تحولات جهانی و منطقه‌ای قرار دارد، ضرورت تدوین راهبردهای اقتصادی مناسب در آسیای مرکزی مشهود است که اگر راهبردهای اقتصادی ایران در این منطقه تدوین و اجرا نگردد، عدم بهره‌برداری از منافع بالقوه راهبردی را به دنبال خواهد داشت و رقبای منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای برای حضور در این منطقه، پیروز میدان خواهند بود. جمهوری اسلامی ایران نیز باید همچون سایر بازیگران عمده مناطق ژئوپلیتیکی در آسیای مرکزی، رویکردهای نوین به اقتصاد را با ملاحظات ژئوپلیتیکی مدنظر قرار دهد؛ بنابراین مسئله تحقیق عدم بهره‌برداری مناسب ج.ا.ا از پتانسیل موجود خود در ارتباط با آسیای مرکزی در راستای تأمین منافع ملی از نظر اقتصادی است که نشان‌دهنده فقدان راهبردهای مدون اقتصادی می‌باشد.

«در رویکرد راهبردی یک اصل قوی و بدون تغییر وجود دارد و آن تمرکز است. اگر بخواهیم در همه کارها قوی باشیم، در هیچ کاری قوی نخواهیم بود. این اصل ناشی از محیط رقابتی و محدودیت منابع است. اصولاً راهبرد زاینده این دو عامل است. بدون رقابت، راهبرد امری بی‌معناست و هرکجا محیط رقابتی باشد (اعم از سیاسی، نظامی یا کسب‌وکار) این رویکرد کارساز است». (غفاریان و همکاران، ۱۳۸۳: ۱۷)

«هدف اصلی تحقیق تدوین راهبردهای اقتصادی ج.ا.ا در آسیای مرکزی با تأکید بر علائق ژئوپلیتیک می‌باشد و اهداف فرعی نیز عبارت‌اند از: ۱- تعیین مؤلفه‌های مؤثر بر منافع اقتصادی ج.ا.ا با تأکید بر علائق ژئوپلیتیک، ۲- تعیین عوامل مؤثر بر منافع اقتصادی ج.ا.ا با تأکید بر علائق ژئوپلیتیک، ۳- تعیین اهداف اقتصادی ج.ا.ا با تأکید بر علائق ژئوپلیتیک در آسیای مرکزی».

سؤال اصلی تحقیق به این شکل مطرح می‌شود که «راهبردهای اقتصادی ج.ا.ا در آسیای مرکزی با تأکید بر علائق ژئوپلیتیک کدام‌اند؟» و سؤالات فرعی نیز عبارت‌اند از: «۱- مؤلفه‌های مؤثر بر منافع اقتصادی ج.ا.ا با تأکید بر علائق ژئوپلیتیک کدام‌اند؟ ۲- عوامل مؤثر بر منافع اقتصادی ج.ا.ا با تأکید بر علائق ژئوپلیتیک کدام‌اند؟ ۳- اهداف اقتصادی ج.ا.ا با تأکید بر علائق ژئوپلیتیک در آسیای مرکزی کدام‌اند؟»

مبانی نظری

– پیشینه تحقیق:

تحقیقاتی که در حوزه مطالعات ژئوپلیتیکی صورت گرفته، عمدتاً در چارچوب سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران می‌باشند. در حوزه آسیای مرکزی نیز تحقیقی با عنوان «علائق ژئوپلیتیک و راهبرد ملی مطالعه موردی: جمهوری اسلامی ایران نسبت به آسیای مرکزی» صورت گرفته است و نقش‌آفرینی جمهوری اسلامی ایران مبتنی بر علائق ژئوپلیتیکی به‌منظور تعقیب اهداف و منافع ملی در آسیای مرکزی و همچنین خط‌مشی‌های راهبردی به‌عنوان ملاحظات اساسی در تدوین راهبرد ملی جمهوری اسلامی ایران جهت درک مشترک کلیه بخش‌ها در آسیای مرکزی تعیین شده ولی راهبردهای اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در این حوزه ژئوپلیتیکی تدوین نگردیده است.

– مفهوم شناسی:

ژئوپلیتیک:

ژئوپلیتیک عبارت است از درک واقعیت‌های محیط جغرافیایی به‌منظور دستیابی به قدرت به‌نحوی که بتوان در بالاترین سطح وارد بازی جهانی شد؛ و منافع ملی و حیات ملی را حفظ کرد. (عزتی، ۱۳۸۰:

۷) تعریف علمی ژئوپلیتیک در قالب یک مفهوم ترکیبی قابل تبیین است که در آن سه عنصر اصلی یعنی جغرافیا، قدرت و سیاست دارای خصلتی ذاتی می‌باشند. (حافظنیا، ۱۳۷۹: ۸۴) «پیتر تایلور» نیز ژئوپلیتیک را مطالعه توزیع جغرافیایی قدرت بین کشورهای جهانی، به‌ویژه رقابت بین قدرت‌های بزرگ و اصلی می‌داند. (taylor, 1994: 330) و «جی» درباره تعریف ژئوپلیتیک چنین می‌گوید: ژئوپلیتیک هنر و فرایند رقابت جهانی است. (هیل، ۱۳۷۰: ۲۵) تعاریف جدیدتر بیان‌کننده این مطلب است که: ژئوپلیتیک مطالعه کاربردی رابطه‌ی فضای جغرافیایی با سیاست ممکن را می‌سازد و برای توسعه همکاری‌های بین‌المللی و صلح می‌تواند به خدمت درآید. (حافظنیا و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۷۹) ژئوپلیتیک جدید بر تکامل جهان سیاسی به‌عنوان سیستم به‌هم‌پیوسته‌ای در مقیاس‌های مختلف، از سطح محلی تا ملی و فراملی تأکید و تمرکز دارد و کنش متقابل فضایی و فرایندهای سیاسی در تمام سطوح (بین‌المللی، منطقه‌ای، ملی و محلی) سیستم ژئوپلیتیکی بین‌المللی را قالب‌ریزی و ایجاد می‌نماید. (Cohen, 1994: 17)

علائق ژئوپلیتیکی

تعلق ژئوپلیتیکی عبارت است از مکمل‌های فضایی و جغرافیایی مفروض در ماورای مرزها که به لحاظ ساختاری از تجانس برخوردار بوده و به لحاظ کارکردی تأمین‌کننده‌ی نیازها و کاستی‌های یک کشور محسوب گردد. تعلق ژئوپلیتیکی به‌نوعی، زیربنای علائق و منافع ملی کشورها را تشکیل می‌دهد و ناظر بر مواردی هست که با تمام یا بخشی از خصیصه‌های طبیعی و انسانی کشور تجانس و همگونی دارند و یا مواردی هستند که تأمین‌کننده احتیاجات کشور در ابعاد مختلف سیاسی، ملی، تجاری، ارتباطی، فرهنگی، اجتماعی، دینی، علمی، فناورانه (تکنولوژیکی)، نظامی، امنیتی، حیثیتی، یا زیست‌محیطی می‌باشند و کشور به آن‌ها دل‌بستگی و علاقه دارد. (حافظنیا، ۱۳۹۰: ۱۲۰)

ویژگی‌های مناطق ژئوپلیتیکی

ساختارهای ژئوپلیتیکی فارغ از تنوع در مقیاس و کارکرد، در برخی ویژگی‌های ژئوپلیتیکی مشترک هستند که مهم‌ترین آن‌ها هسته‌های مرکزی و تاریخی است. این خصوصیات شامل مناطقی است که ماهیت و فلسفه وجودی یک کشور از آن نشئت می‌گیرد. ممکن است رابطه میان محیط فیزیکی یک هسته و نظام سیاسی - فرهنگی‌ای که پیرامون آن شکل می‌گیرد مستحکم شده و به‌عنوان یک عنصر مهم ایدئولوژی و هویتی ملی یا منطقه‌ای باقی بماند. از نظر بستر ژئوپلیتیکی، منطقه آسیای مرکزی که در قلمرو بسترهای قاره‌ای قرار دارد که مهم‌ترین علائق تشکیل‌دهنده کشورهای این قلمرو از نظر توسعه‌ی ملی، دسترسی به اقصا نقاط جهان را از طریق یک منطقه حاشیه‌ای جهت تعاملات ملی

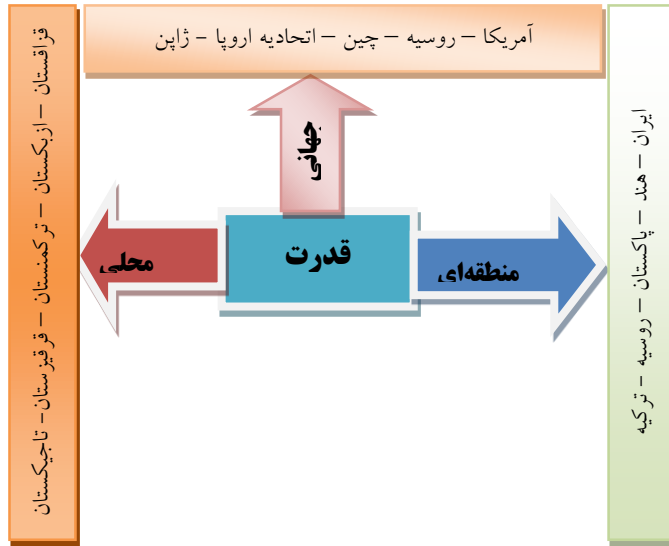
مبتنی بر ارتباطات، حمل و نقل، ترانزیت کالا و انتقال انرژی است. در نظام بین‌الملل قدرت کشورها را می‌توان در پنج سطح طبقه‌بندی نمود. کشورهای اصلی شامل "آمریکا، کشورهای عضو اتحادیه اروپا، ژاپن، روسیه، چین" در رده اول قرار دارند (Cohen, 2002: 205). در مقطع کنونی اهمیت کشورهای رده دوم یا منطقه‌ای افزایش یافته است و اصولاً پدیده قدرت رده دومی انعکاسی است از توان نظامی و ملی یک کشور نسبت به همسایگانش و یا به سبب مرکزیت آن کشور در حمل و نقل، ارتباطات و تجارت منطقه‌ای، همچنین جاه‌طلبی و پافشاری یک کشور، نه تنها برای اعمال نفوذ بر دیگران، بلکه برای ترغیب آنان جهت سهم شدن در اهداف و ارزش‌های منطقه‌ای، عامل ملی است که همانند عوامل پیش‌گفته، از اهمیت بسزایی برخوردار است. بر اساس نظر کوهن و در یک سطح‌بندی دقیق‌تر، کشورهای رده دومی جهان که به‌عنوان قدرت منطقه‌ای نیز قلمداد می‌شوند، به شرح جدول زیر می‌باشند:

جدول ۱: (کشورهای رده دومی جهان)

کم	متوسط	زیاد
عراق	اندونزی	هند
لهستان	مصر	برزیل
صربستان	پاکستان	کانادا
مونتنگرو	کره جنوبی	ترکیه
الجزایر	تایوان	استرالیا
تایلند	مکزیک	ایران
آرژانتین	ویتنام	نیجریه
اوکراین		آفریقای جنوبی
		رژیم اشغالگر قدس

اما این واقعیت را نباید از نظر دور داشت که عضویت کشورها در این رده‌بندی‌ها متغیر و سیال است و ممکن است در مدت‌زمان معین و یا با اقدامات راهبردی و با بهره‌گیری از قابلیت‌های ملی و هماهنگی با امکانات و قابلیت‌های ژئوپلیتیکی محیط ملی و بین‌المللی تغییر کند. در برخی از مناطق خاص بیش از یک قدرت منطقه‌ای وجود دارد و برخی از این کشورها در این مناطق روابط کاملاً مستحکمی را با قدرت‌های رده اولی حاضر در آن منطقه توسعه داده‌اند. اگرچه ممکن است

کشورهای رده دوم سودای هژمونی منطقه‌ای را در سر داشته باشند، اما معمولاً اهداف ایشان محدود به واقعیات ژئوپلیتیکی است. (حافظنیا و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۸۴)

شکل ۱: بازیگران سطوح مختلف قدرت در منطقه آسیای مرکزی

راهبرد ملی

«راهبرد در سطح ملی برای دستیابی به علائق و مقاصد ملی شکل می‌گیرد و بر اساس آن تمام ارکان دولتی باهم ترکیب شده و مورد بهره‌برداری واقع می‌شوند و در راستای راهبرد ملی (گراند استراتژی)، راهبردهای دیگر در ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، زیست‌محیطی و نظامی شکل می‌گیرند. در این مجموعه هر راهبرد با ماهیت و هویت موردنظر هریک از بخش‌ها، به تأمین بخشی از علائق و آرمان‌های ملی می‌پردازند». (کالینز، ۱۳۷۰: ۴۷) «در تدوین راهبرد ملی نهایتاً باید به تناسبی میان موقعیت کشور در نظام بین‌الملل (محیط بیرون) شامل مجموعه فرصت‌ها و تهدیدها و توانمندی‌های داخلی کشور (محیط درون) شامل مجموعه نقاط قوت و ضعف دست‌یافت و با تمرکز بر تلاش‌ها در محدوده‌ی راهبرد ملی معین، اثربخشی منابع را قوت بخشید». (Andrews, 1980: 37) «بر همین اساس شرایط جدید ژئوپلیتیکی ایران و منطقه باید در تدوین راهبرد ملی کشور موردتوجه جدی قرار گیرد». (حافظنیا و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۷۴)

«دولت‌ها با توجه به عوامل محیطی اقدام به تعیین اهداف راهبردی و تدوین راهبرد ملی بر اساس وضع موجود کشور خود، می‌نمایند در این راستا عوامل داخلی و خارجی زیادی بر اجرای مأموریت هر دولتی تأثیرگذار می‌باشد که شناخت مهم‌ترین این عوامل، کمک شایانی به اتخاذ سیاست و راهبرد ملی می‌نماید، از آن جمله می‌توان: وضعیت قومی، ارتباطات علمی، جمعیتی و عوامل جغرافیایی به‌ویژه، فضایی و ژئوپلیتیکی را نام برد. این عوامل بر اساس واکنش کشور نسبت به هر کدام از آن‌ها و به شکل نسبی در تدوین راهبرد ملی و سیاست کشورها مؤثر هستند». (حافظنیا و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۷۶)

راهبرد ملی چارچوبی است که سیاستمداران به کمک آن باید هم اولویت‌های خود را معین نمایند و هم امکانات آن کشور را برای تحقق آن اهداف، بسیج و هدایت نمایند. راهبرد ملی صرفاً یک برنامه ذهنی نیست، بلکه بایستی با توجه به وضعیت موجود که خود حاصل محصولات متنوع وضعیت‌های گذشته است، آینده و ساختار نظام و قدرت کلی نظام طراحی شود. (لاریجانی، ۱۳۶۹: ۳۸)

آندره بوفر اظهار می‌دارد در زیر سیاست، یک هرم کامل از سطوح مختلف راهبرد، از جمله راهبرد سیاست خارجی وجود دارد که در رأس آن هرم راهبرد همه‌جانبه، «راهبرد ملی» است. راهبرد کلی تمام راهبردهای جزئی را که برای هر بخش منظور شده است، هماهنگ می‌سازد و بعد راهبردهای کلی به‌نوبه خود راهبردهای ملی را در هر بخش هماهنگ می‌کند. (آندره بوفر، ۱۳۶۶: ۲۵۴) راهبرد هنر رهبران سیاسی کشورها است. آن‌ها از یک‌سو به توانایی، قابلیت و سطح قدرت ملی خود نگاه می‌کنند و از سوی دیگر به اهداف و منافع ملی خود نظر می‌افکنند، سپس می‌اندیشند که چه تدابیری در پیش گیرند که از طریق سطح و میزان قدرت ملی خود بتوانند، حداکثر دستیابی به اهداف و منافع ملی خود را تحقق بخشند؛ بنابراین سه عنصر قدرت ملی، اهداف و منافع ملی و راهبرد ملی به یکدیگر مرتبط‌اند و بر هم اثر می‌گذارند. (حافظنیا و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۸۶)

آسیای مرکزی

آسیای مرکزی در جغرافیای کنونی جهان در نقطه اتصال دو قاره آسیا و اروپا قرار گرفته و از موقعیت جغرافیایی بسیار مهمی برخوردار است. کشورهای آسیای مرکزی از شمال و غرب با روسیه و دریای خزر، از جنوب با ایران و افغانستان و از شرق با چین همسایه می‌باشند. «وسعت آسیای مرکزی بیش از سه میلیون کیلومتر مربع و جمعیت آن‌ها حدود پنجاه میلیون نفر است که بیش از سه چهارم مسلمان و سنی مذهب هستند». (واعظی، ۱۳۸۶: ۷۱ - ۷۰)

جامعه کشورهای مشترک‌المنافع (CIS)

روسیه بعد از فروپاشی شوروی باهدف ادامه نفوذ خود در این مناطق، تأمین منافع و جلوگیری بیشتر از فروپاشی ساختارهای پیشین در جمهوری‌های استقلال‌یافته، در دسامبر ۱۹۹۱ به همراهی دو جمهوری اوکراین و روسیه سفید اقدام به تشکیل سازمانی به نام "جامعه کشورهای مستقل مشترک‌المنافع" نمود. بافاصله زمانی کوتاهی کشورهای آذربایجان، ارمنستان، ازبکستان، تاجیکستان، ترکمنستان، قرقیزستان، قزاقستان و مولداوی به این سازمان ملحق شدند. جمهوری گرجستان نیز در اکتبر ۱۹۹۳ تحت فشار ناشی از نیروهای جدایی طلب آبخازی و مشکلات اقتصادی به این جامعه پیوست. (کولایی ۱۳۷۶: ۱۲۴).

«به‌رغم تنش میان نیروهای مرکزگرا و مرکزگریز، سازمان کشورهای مستقل مشترک‌المنافع حداقل نیازهای برخی از دولت‌ها را برآورده ساخته است، درحالی‌که در همین زمان پتانسیل تعقیب برخی اهداف حیاتی دیگر را نیز داشته است (شوری ۱۳۸۳: ۲۷۳). دستاوردهای CIS علی‌رغم انتظارات بیشتری که وجود داشت، اندک نبوده‌اند. CIS به‌گونه‌ای متناقض نما یکی از نهادهای محوری برای حفظ حاکمیت و استقلال دولت‌های جانشین شوروی بوده است.» (Sakwa & Webber 1999:388).

منافع اقتصادی روسیه در آسیای مرکزی

روسیه برای همکاری اقتصادی با کشورهای استقلال‌یافته ازجمله کشورهای واقع در منطقه آسیای مرکزی اهمیت فراوانی قائل است. از همین رو مسکو تلاش نمود در یکی از اسناد امضاشده جامعه مشترک‌المنافع کشورهای مستقل (CIS)^۱ ایجاد فضای اقتصادی واحد، هماهنگی در سیستم حمل‌ونقل، آزادی رفت‌وآمد شهروندان و برقراری قواعد یکسان گمرکی را ازجمله اهداف این جامعه معرفی نماید، هرچند که تحقق این اهداف بسیار دور از دسترس به نظر می‌رسد. لازم به ذکر است که در دوران یلتسین به دلیل اولویت روابط با غرب در سیاست خارجی روسیه، توجه زیادی به همکاری با کشورهای منطقه نمی‌شد؛ اما از اواخر دهه ۱۹۹۰ و بعد از شکست تفکرات غرب‌گرایان در سیاست خارجی روسیه، تقویت این همکاری‌ها به یکی از اولویت‌های مهم این کشور تبدیل شد. چون رهبران کرملین به تدریج به این واقعیت پی بردند که روند استقلال‌طلبی جمهوری‌های عضو CIS و تغییر جهت راهبرد سیاست خارجی و روابط اقتصادی، حمل‌ونقل و ارتباطی آن‌ها به سمت غرب، شرق و جنوب می‌تواند موقعیت مسکو را به‌طور قابل‌ملاحظه‌ای در سطح جهانی و منطقه‌ای

^۱ - Commonwealth of Independent States

تضعیف کند و این کشور را از دسترسی به ذخایر سرشار انرژی و فلزات رنگین و دیگر منابعی که از اهمیت راهبردی برخوردارند، محروم سازد. (لواش، ۱۹۹۱: ۵۷)

«به‌طور خلاصه، اهداف اقتصادی روسیه در منطقه پیرامونی از جمله آسیای مرکزی عبارت است از: تداوم پیوند ساختارهای ارتباطی با جهان خارج از طریق روسیه؛ ترانزیت منابع انرژی به بازارهای مصرف جهانی از طریق خطوط انتقال لوله‌های نفت و گاز روسیه؛ تقویت جایگاه خود به‌عنوان یکی از تأمین‌کنندگان اصلی نیازهای اقتصادی و فناورانه (تکنولوژیک) این کشورها و جلوگیری از همگرایی آن‌ها با ساختارهای غربی؛ حفظ انحصارات باقی‌مانده از زمان شوروی در منطقه که وابستگی آن‌ها را به روسیه حفظ می‌نماید؛ استفاده از منابع اولیه و مواد خام کشورهای منطقه؛ ترانزیت بخشی از کالاها و تولیدات منطقه به سمت شمال اروپا به‌خصوص برای جمهوری‌هایی که به آب‌های آزاد راه ندارند؛ استفاده از مسیرهای منطقه برای ارتباط تجاری با ایران و کشورهای جنوب آسیا؛ حفظ بازار مصرف منطقه برای تأمین بخشی از نیازمندی‌های اقتصادی و تجاری این کشورها». (وحیدی، ۱۳۷۷: ۹۵-۹۳)

سازمان همکاری‌های شانگهای

این سازمان ابتدا بانام پیمان شانگهای پنج فعالیت خود را آغاز نمود. این پیمان با شرکت روسیه، سه کشور دیگر CIS (تاجیکستان، قرقیزستان و قزاقستان) و چین باهدف تأمین امنیت مرزهای کشورهای عضو و تعمیق همکاری‌های مرزی در سال ۱۹۹۶ تشکیل شد. (Oxford Analytica, 2000) و در سال ۲۰۰۰ و ۲۰۰۱ موضوع مقابله با تروریسم، قاچاق مواد مخدر و جنایات سازمان‌یافته به وظایف آن اضافه شد و ازبکستان نیز به آن پیوست.

«اهداف و منافع امنیتی یکی از اصلی‌ترین وظایف این سازمان می‌باشد. از همین رو، اولین اقدام سازمان حل‌وفصل مسائل مرزی میان کشورهای عضو بود. علاوه بر این، سازوکارهای امنیتی در این سازمان وجود دارد که می‌توان به ساختار منطقه‌ای ضد تروریستی^۱ در تاشکند برای مبارزه با گروه‌های تروریستی اشاره نمود که به انجام مانورهای عمده ضد تروریستی در خاک کشورهای عضو منجر شده است. از سوی دیگر، با گسترش تهدیدات تروریستی، این سازمان در اجلاس آستانه در سال ۲۰۰۵، راهبرد اقدام جمعی در مقابل توطئه‌های تروریستی خارجی و یا توسعه‌طلبی را مورد تأکید قرار داد. علاوه بر این پس از اجلاس آستانه، مبارزه با جدایی‌طلبی نژادی و افراط‌گرایی به

^۱- Regional Anti- Terrorism Structure. (RAT)

وظایف آن افزوده شد. همچنین اعضای سازمان متعهد شدند جهت تأمین ثبات در منطقه، مبارزه با تروریسم و جدایی طلبی و افراط‌گرایی اقدامات مشترک و هماهنگی انجام داده و در جهت ارتقای همکاری‌های تلاش نمایند». (یزدانی، ۱۳۸۷: ۵۸)

«سازمان همکاری شانگهای در سال‌های اخیر توانسته است با ایجاد برخی از سازوکارهای اقتصادی، انگیزه اعضا را نسبت به همکاری بیشتر بین خود افزایش دهد. اگر نگاهی به مراودات اقتصادی کشورهای عضو داشته باشیم، در سال ۲۰۰۵ حجم مبادلات تجاری میان چین و پنج کشور دیگر به حدود ۳۸ میلیارد دلار رسید که بیش از ۲۲٪ کل مبادلات سازمان را تشکیل می‌دهد و مبادلات تجاری روسیه با دیگر کشورهای عضو که در سال ۲۰۰۱ حدود ۲۶ میلیارد دلار بود، در سال ۲۰۰۵ به حدود ۴۱ میلیارد دلار بالغ گردید. همچنین پروژه‌های زیادی در زمینه سرمایه‌گذاری عمدتاً از سوی چین و روسیه در کشورهای منطقه به‌ویژه در پروژه‌های مربوط به بخش انرژی، حمل‌ونقل، همکاری‌های بین‌بانکی و آموزش در دست اجرا می‌باشد. با توجه به اینکه کشورهای آسیای مرکزی در این مقطع نیازمند سرمایه و فناوری (تکنولوژی) برای توسعه و حل مشکلات اقتصادی می‌باشند، لذا این‌گونه همکاری‌ها از سوی چین و روسیه موجب جلب بیشتر کشورهای عضو به سازمان شده است». (یزدانی و همکاران ۱۳۸۷: ۶۰-۵۹)

اهداف و منافع چین در آسیای مرکزی

اصولاً چرخه حیات سازمان شانگهای بر مدار چین می‌چرخد. اولویت توسعه اقتصادی چین ایجاب می‌کند محیط پیرامونی باثباتی داشته باشد و بازار مصرف مطمئنی برای تولیدات کم کیفیت خود تشکیل دهد. حدود ۲۰ میلیون مسلمان اویغوری ترک نژاد استان سین کیانگ، دغدغه امنیتی این کشور محسوب می‌شود. چین ترجیح می‌دهد که تمام انرژی خود را معطوف به تحقق اهداف توسعه اقتصادی خود کند و از هرز دادن آن در مبارزه با تجزیه‌طلبان به‌اصطلاح ترکستان شرقی اجتناب کند. اگر کشورهای پیرامون، رویکرد هماهنگی با چین در برخورد با این پدیده نداشته باشند، مشکل حفظ امنیت و تمامیت ارضی چین خیلی جدی می‌گردد. (باقری مقدم، ۱۳۸۴: ۲۴۴)

چین توسعه اقتصادی را به‌مثابه زرادخانه صلح برای قدرتمندتر شدن و مقابله با حریفان خود برگزیده است. اقتصاد رشد یابنده این کشور نیازمند تأمین انرژی و مواد خام است. آسیای مرکزی منبع غنی مواد معدنی و انرژی است. نفت قزاقستان، گاز ازبکستان، آب تاجیکستان و قرقیزستان منابع قابل اتکایی برای صنایع چین می‌باشند. (همان: ۲۴۵)

اهداف و منافع هند در آسیای مرکزی

هندوستان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین قدرت‌های نوپدید در عرصه روابط بین‌الملل، در تلاش است تا با یافتن جای پای خود در حوزه‌های گوناگون سیاسی و اقتصادی در سطوح جهانی و منطقه‌ای، نه تنها به کسب، حفظ و افزایش قدرت و منافع ملی خود بپردازد، بلکه از این رهگذر می‌تواند به تأمین امنیت ملی و افزایش جایگاه خود در میان دیگر کشورها نیز کمک نماید.

«در منطقه آسیای مرکزی، هندوستان همواره به دنبال دستیابی به سه هدف بوده است. فراهم آوردن زمینه‌ای برای گسترش همکاری‌های اقتصادی با کشورهای این منطقه، به‌ویژه سرمایه‌گذاری در بخش استخراج و انتقال انرژی، یکی از این اهداف به شمار می‌آید. هدف دیگر، مبارزه با تندروری‌های مذهبی و کمک به کشورهای منطقه و دیگر قدرت‌های منطقه‌ای و جهانی برای جلوگیری از شکل‌گیری بنیادگرایی مذهبی و گسترش آن از آسیای مرکزی به جنوب آسیا است. حضور صدها میلیون مسلمان هندی در خاک این کشور که پیرو گروه‌ها و فرقه‌های گوناگونی هستند، دغدغه همکاری میان برخی از این گروه‌ها با گروه‌های مذهبی تندرو در منطقه آسیای مرکزی و برهم خوردن وضعیت همزیستی کنونی میان مردمان این کشور را سبب شده است. دیگر آنکه، هندوستان به دنبال آن است تا در برابر دشمن دیرین و رقیب دیرپای خود - یعنی پاکستان و چین - جایگاهی درخور برای خویش در این منطقه فراهم آورد. علاوه بر این افزایش حضور اقتصادی چین و حضور مذهبی و اجتماعی نهادهای پاکستانی در کشورهای آسیای مرکزی در سال‌های گذشته سبب شده است که سیاستمداران هندی بر آن شوند که با همراهی با قدرت‌های غربی، زمینه افزایش حضور اقتصادی و سیاسی خود در این منطقه را فراهم آورند.» (تیشه‌یار، ۱۳۹۱)

اهداف و منافع ترکیه در آسیای مرکزی

«فروپاشی شوروی و به دنبال آن ظهور جمهوری‌های تازه استقلال‌یافته آسیای مرکزی در اوایل دهه ۱۹۹۰ توجه ترکیه را به منطقه جغرافیایی وسیعی که سابقاً بخشی از اتحاد جماهیر شوروی سابق بود جلب کرد. ترکیه که در دوره‌های گذشته پیوستن به اتحادیه اروپا را به‌عنوان برنامه رسمی خود همواره مدنظر داشت با فروپاشی شوروی و سوسه آرمان‌های پان ترکی بر سیاست خارجی‌اش سایه افکند. این امر باعث شد ترکیه برنامه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی خود را برای نزدیکی بیشتر به کشورهای تازه استقلال‌یافته در پیش بگیرد. در این راستا آنکارا برنامه‌های خود را برای ایفای نقش بیشتر در منطقه با بهره‌برداری از روابط مشترک قومی، زبانی، فرهنگی و مذهبی با کشورهای آسیای مرکزی (ترکمنستان، تاجیکستان، قرقیزستان، ازبکستان و قزاقستان) طرح‌ریزی کرد.» (بهرامی، ۱۳۹۰)

«پیوندهای قومی، زبانی و مذهبی موجب پیوند ترکیه با کشورهای اسلامی آسیای مرکزی و قفقاز مانند آذربایجان و منافع اقتصادی موجود در منابع انرژی حوزه خزر و نیز منافع سیاسی ناشی از تمایل به ایفای نقش برتری منطقه‌ای، موجب پیوند ترکیه با کشورهای غیر اسلامی و غیر ترک مانند گرجستان شده است.» (Oliker, 2003:45)

«هدف ترک‌ها، پر کردن خلأ ناشی از فروپاشی شوروی بود. مضافاً بازار جمهوری‌های تازه استقلال‌یافته می‌توانست در جهت پیشبرد اهداف اقتصادی منطقه‌ای ترکیه نقش مؤثری ایفا کند. پیش از روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه، ترکیه نقش عامل، ابزار یا به‌نوعی نماینده غرب را در منطقه قفقاز ایفا می‌کرد، اما در ده سال اخیر با به قدرت رسیدن حزب اسلام‌گرای عدالت و توسعه، استراتژی جدید ترک‌ها به دنبال احیای چهره ترکیه به‌عنوان یک قدرت تأثیرگذار و مستقل منطقه‌ای است. این استراتژی اگرچه ناهمسو با غرب نیست، در صورت استمرار و موفقیت، می‌تواند ترکیه را از وضعیت «ابزار غرب بودن» خارج سازد. اتخاذ این استراتژی موجب شده است که نگاه امنیتی ترکیه به قفقاز با تغییرات جدی مواجه شود و همکاری با روسیه در قفقاز و همچنین حل و فصل اختلافات با ارمنستان در اولویت‌های این کشور قرار گرفته است.» (واعظی و همکاران، ۱۳۸۷)

اهداف و منافع ایالات متحده آمریکا در آسیای مرکزی

اهمیت راهبردی و ژئوپلیتیک اوراسیا، حضور آمریکا را در این منطقه اجتناب‌ناپذیر ساخته است. آمریکا در پی آن است که ضمن گسترش فرصت‌های خود در زمینه‌های سیاسی، اقتصادی و امنیتی در این منطقه، پایگاهی برای مهار و کنترل روسیه، چین و حتی ایران به دست بیاورد. مهم‌ترین هدف آمریکا در آسیای مرکزی حفظ وضع ناپایدار موجود، حضور و نفوذ سیاسی، اقتصادی و امنیتی درازمدت در منطقه و مقابله با نیروهایی می‌باشد که در راستای منافع آمریکا قرار ندارند. (حبیبی، ۱۳۸۱: ۳۰)

سیاست‌های آمریکا در آسیای مرکزی در راستای سیاست‌های کلی این کشور در سطح جهانی قرار دارد و با قدرت‌هایی که در منطقه نفوذ دارند و سیاست‌های آن‌ها همسو با منافع آمریکا نمی‌باشد، مقابله می‌کند. اهداف آمریکا در آسیای مرکزی شامل: دستیابی به منابع نفت و گاز و کنترل استخراج و صدور آن؛ دستیابی به بازارهای منطقه و گسترش تجارت در آن؛ حفظ وضع موجود و تقویت نهادهای کشورهای منطقه در راستای اهداف درازمدت خود؛ مقابله با نفوذ روسیه؛ مقابله با نفوذ

ایران؛ رقابت با چین؛ حمایت از گسترش نفوذ ترکیه؛ تحکیم مناسبات امنیتی با کشورهای منطقه؛ حضور درازمدت در منطقه می‌باشد.

بر اساس آنچه برژینسکی در کتاب خود آورده است، می‌توان گفت هدف از حضور آمریکا در گرجستان صرفاً انتقال نفت و یا مبارزه با تروریسم نیست بلکه هدف درازمدت و کلان آمریکا این است که با ورود به حیاط خلوت روسیه و حضور در منطقه بتواند از شکل‌گیری پیمان‌ها و اتحادهای نظامی با حضور کشورهایمانند ایران، روسیه و چین و برخی دولت‌های آسیای مرکزی جلوگیری نماید.

در یک جمع‌بندی کلان، مهم‌ترین عواملی که از نظر دولت آمریکا به این منطقه اهمیت می‌بخشند، عبارت‌اند از: الف) امکان کنترل روسیه، چین و ایران؛ با توجه به موقعیت ژئواستراتژیک آسیای مرکزی و قفقاز. ب) اهمیت ژئوپلیتیک منطقه در برنامه درازمدت آمریکا برای مبارزه با افراط‌گری و تروریسم؛ به‌ویژه پس از حادثه ۱۱ سپتامبر و حمله آمریکا به افغانستان این منطقه از نظر نظامی و امنیتی جایگاه ویژه‌ای در سیاست آمریکا پیدا کرده است. ج) منابع انرژی منطقه؛ با توجه به افزایش نیاز به انرژی در آینده، وجود منابع نفت و گاز بر اهمیت منطقه آسیای مرکزی افزوده و موجب رقابت برخی از قدرت‌های اقتصادی برای تسلط بیشتر بر منابع انرژی شده است؛ کشورهای تولیدکننده نفت در این منطقه به دریای آزاد دسترسی مستقیم ندارند و این امر مانعی در راه رساندن نفت و گاز به سایر مناطق دنیاست که این خود وضعیت سیاسی منطقه را پیچیده‌تر کرده است. (واعظی، ۱۳۸۶: ۶)

اهداف و منافع اتحادیه اروپا در آسیای مرکزی

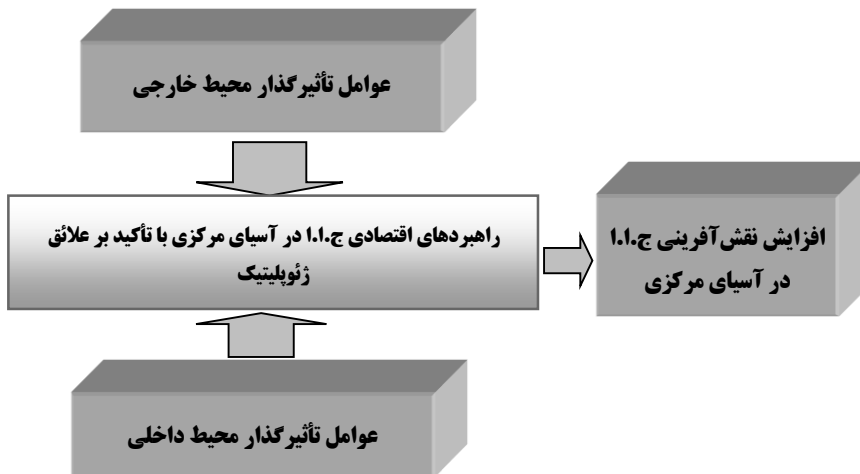
«از آنجاکه قفقاز بخشی از اروپا و همسایه بلافصل آن می‌باشد، این منطقه برای اتحادیه اروپا نیز حائز اهمیت فراوان است. مسائل امنیتی و اقتصادی سبب گردیده است تا سرنوشت این منطقه با سرنوشت اروپا گره بخورد. به همین دلیل پس از فروپاشی اتحاد شوروی، کشورهای اروپایی در جستجوی جذب کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز در میان خود بوده‌اند. اروپا برای همکاری با کشورهای منطقه به‌ویژه در زمینه انرژی و حمل‌ونقل اهمیت زیادی قائل است. در این راستا برنامه‌های متعددی از سوی اروپا در قفقاز و آسیای مرکزی طراحی شده است. از جمله، می‌توان به برنامه معروف به تراسکا^۱ که کریدور میان اروپا - آسیا را تعریف می‌کند و نیز برنامه دیگری موسوم به اینوگیت^۲

^۱ - Transport Corridor Europe- Caucasus- Asia (TRACECA)

^۲ - Interstate Oil and Gas Transport to Europe (INOGATE)

در زمینه روان تر کردن انتقال انرژی از منطقه به اروپا، اشاره کرد. همچنین مجموعه کمک‌های اروپایی در امور آموزش فنی - حرفه‌ای در برنامه تأسیس^۱ طراحی شده است. با این دیدگاه، تعدادی از این کشورها به عضویت شورای اروپا درآمدند. پیش از آن اتحادیه اروپا، قرارداد مشارکت و همکاری برای ایجاد ارتباط بیشتر پارلمان‌های کشورها با یکدیگر کشورهای قفقاز و آسیای مرکزی را امضا کرد که از اول ژوئیه ۱۹۹۹ به اجرا درآمد. نمایندگان اروپایی، برقراری دموکراسی و اصلاحات اقتصادی و نیز هنجارهای حقوق بشری به سبک لیبرالیسم غربی را به‌عنوان پیش شرط برای امنیت و ثبات در منطقه قرار داده‌اند». (همان، ۱۳۸۸: ۲۴)

مدل مفهومی

شکل ۲: مدل مفهومی تحقیق

روش‌شناسی

این تحقیق ترکیبی بر مبنای هدف از نوع کاربردی است یعنی نتایج آن می‌تواند مبنای عمل و تصمیم‌گیری قرار گیرد. بر مبنای روش، توصیفی - تحلیلی از نوع موردی و زمینه‌ای است، چون محقق قصد پژوهش در موردی خاص و زمینه ویژه‌ای داشته است. این روش تصویری جامع و گسترده در مورد مسائل ژئوپلیتیکی آسیای مرکزی ارائه می‌نماید و پژوهشگر اغلب مواردی که در این زمینه مطرح است را مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد و با توجه به شناخت موقعیت قبلی، تعیین کامل و دقیق موقعیت فعلی، راه‌کارها و پیشنهادهای مناسب ارائه می‌گردد؛ بنابراین نه تنها در یک مرحله از فرایند انجام کار به بررسی عوامل مؤثر بر تدوین راهبرد اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در آسیای

^۱ - Technical Aid to the Commonwealth of Independent States (TACIS)

مرکزی می‌پردازد، بلکه با سؤال چگونگی تدوین راهبرد اقتصادی در این زمینه نیز روبروست. جامعه آماری این پژوهش ۲۵ نفر از استادان برجسته جمهوری اسلامی ایران در حوزه ژئوپلیتیک و اقتصاد هستند. به علت اهمیت موضوع، خبرگان در این زمینه محدود بودند بنابراین روش نمونه‌گیری تمام شمار و حجم نمونه بر حجم جامعه منطبق بوده و نمونه‌گیری صورت نگرفته است. داده‌های لازم با استفاده از روش کتابخانه‌ای و روش میدانی، جمع‌آوری شده‌اند. ابزارهای مورد استفاده به ترتیب شامل مطالعه مقالات علمی - پژوهشی، کتب و اسناد و مدارک و تهیه و توزیع پرسشنامه با سؤالات باز و بسته است. برای تعیین قابلیت اعتماد (پایایی) و روایی (اعتبار) پرسشنامه به ترتیب از فرمول کرونباخ و روش اعتبار محتوا استفاده گردید. با استفاده از ماتریس SWOT، راهبردهای موضوع تعیین شد و با استفاده از ماتریس رقابت (CPM) و نمودار ارزیابی موقعیت و اقدام راهبردی (SPACE) موقعیت جمهوری اسلامی ایران تعیین و ارزیابی گردید؛ در نهایت با تکنیک QSPM اولویت اجرای راهبردها مشخص شدند.

تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های تحقیق

برای تجزیه و تحلیل یافته‌های این تحقیق و تدوین راهبرد، از پارادایم تجویزی و مکتب طراحی و رویکرد (SWOT) استفاده گردیده است. (دیوید، ۱۳۹۳: ۲۷۹-۲۱۱)

الف - تجزیه و تحلیل داده‌ها بر اساس سؤال اول پژوهش

مؤلفه‌های مؤثر بر منافع اقتصادی ج.ا.ا با تأکید بر علائق ژئوپلیتیک در آسیای مرکزی کدام‌اند؟ آمار توصیفی نقطه نظرات جامعه آماری پیرامون مؤلفه‌های مؤثر بر منافع اقتصادی ج.ا.ا با تأکید بر علائق ژئوپلیتیک در آسیای مرکزی بر اساس طیف لیکرت برابر جدول ۱ به دست آمد. همان‌طوری که در جدول مشخص گردیده، تمامی اعضای جامعه آماری جهت پاسخگویی به سؤالات تحقیق از گزینه متوسط و زیاد استفاده نموده‌اند.

جدول ۲: آمار توصیفی مؤلفه‌های مؤثر بر منافع اقتصادی ج.ا.۱ در آسیای مرکزی با تأکید بر علائق ژئوپلیتیک

ردیف	مؤلفه‌های مؤثر بر منافع اقتصادی ج.ا.۱ در آسیای مرکزی	کم		متوسط		زیاد		میانگین
		فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	
۱	تجانس‌های ساختاری	۰	۰	۷	٪۲۸	۱۸	٪۷۲	۲/۷۲
۲	دسترسی ایران به آب‌های آزاد	۰	۰	۵	٪۲۰	۲۰	٪۸۰	۲/۸
۳	قابلیت‌های فناورانه ایران در ساخت‌وساز	۰	۰	۶	٪۲۴	۱۹	٪۷۶	۲/۷۶
۴	بازار	۱	٪۴	۷	٪۲۸	۱۷	٪۶۸	۲/۶۴
۵	وجود شکاف	۱	٪۴	۴	٪۱۶	۲۰	٪۸۰	۲/۹۲
۶	بحران ژئوپلیتیکی	۲	٪۸	۳	٪۱۲	۲۰	٪۸۰	۲/۷۲
۷	سلطه‌گریزی	۳	٪۱۲	۶	٪۲۴	۱۶	٪۶۴	۲/۵۲
۸	منابع	۰	۰	۵	٪۲۰	۲۰	٪۸۰	۲/۸
۹	نیروی انسانی ماهر	۰	۰	۳	٪۱۲	۲۲	٪۸۸	۲/۸۸
۱۰	اقتدار سیاسی	۰	۰	۵	٪۲۰	۲۰	٪۸۰	۲/۸
۱۱	ساحل مناسب	۰	۰	۴	٪۱۶	۲۱	٪۸۴	۲/۸۴
۱۲	ثبات	۰	۰	۵	٪۲۰	۲۰	٪۸۰	۲/۸
۱۳	موقعیت راهبردی	۱	٪۴	۷	٪۲۸	۱۷	٪۶۸	۲/۶۴
۱۴	راه و ترابری	۰	۰	۵	٪۲۰	۲۰	٪۸۰	۲/۸
۱۵	قوانین گمرکی	۱	٪۴	۷	٪۲۸	۱۷	٪۶۸	۲/۶۴
۱۶	مرزهای سیاسی	۳	٪۱۲	۶	٪۲۴	۱۶	٪۶۴	۲/۵۲
۱۷	الگوی ملت - دولت	۳	٪۱۲	۶	٪۲۴	۱۶	٪۶۴	۲/۵۲
۱۸	منابع آب	۰	۰	۴	٪۱۶	۲۱	٪۸۴	۲/۸۴
۱۹	کشورهای مداخله‌گر	۳	٪۱۲	۶	٪۲۴	۱۶	٪۶۴	۲/۵۲
۲۰	پایانه‌ها و بندرها	۰	۰	۳	٪۱۲	۲۲	٪۸۸	۲/۸۸
۲۱	سیاست اقتصادی	۳	٪۱۲	۶	٪۲۴	۱۶	٪۶۴	۲/۵۲
۲۲	توانایی نفوذ	۰	۰	۶	٪۲۴	۱۹	٪۷۶	۲/۷۶

با توجه به میانگین محاسبه شده پاسخ‌های جامعه آماری راجع به هرکدام از مؤلفه‌های مؤثر بر منافع اقتصادی ج.ا.ا در آسیای مرکزی و اختلاف آن با طیف لیکرت (در این تحقیق عدد ۳ می‌باشد)، می‌توان نتیجه گرفت که تمامی مؤلفه‌های مورد مطالعه، بر منافع اقتصادی ج.ا.ا در آسیای مرکزی تأثیرگذار بوده و از این طریق تأثیرگذاری آن‌ها ثابت گردید.

ب- تجزیه و تحلیل داده‌ها بر اساس سؤال دوم پژوهش

عوامل مؤثر بر منافع اقتصادی ج.ا.ا با تأکید بر علائق ژئوپلیتیک کدام‌اند؟

از این مرحله به بعد برای تجزیه و تحلیل داده‌ها برای پاسخ به سایر سؤالات تحقیق، از روش تجزیه و تحلیل (SWOT) استفاده گردیده است. ابتدا ۴۹ عامل مؤثر بر منافع اقتصادی ج.ا.ا در آسیای مرکزی احصاء و از طریق جامعه خبرگی تأیید گردیدند و با نظرخواهی از خبرگان، عوامل احصاء شده از این جهت که در داخل ج.ا.ا، قابل کنترل هستند یا خیر، به دودسته شامل: عوامل داخلی و خارجی تقسیم شدند.

تعیین امتیاز وضع موجود ج.ا.ا به ازای عوامل خارجی

در این مرحله به ازای میزان تأثیر عوامل خارجی بر منافع اقتصادی ج.ا.ا در آسیای مرکزی به روش خبرگی طبق ماتریس ارزیابی عوامل خارجی «EFE»^۱ ارزیابی و حاصل عدد ۲/۵۳ گردید. این ماتریس در واقع فهرستی از عوامل خارجی است و ابزاری است که اطلاعات مربوط به عوامل را به صورت کمی نمایش داده و از طریق آن می‌توان امتیاز وضع موجود سازمان را در واکنش به این عوامل ارزیابی نمود. عواملی که رسیدن به اهداف اقتصادی را تسهیل می‌کنند فرصت و آن دسته از عواملی که رسیدن به اهداف اقتصادی را با مانع مواجه می‌کنند، تهدید منظور می‌شوند.

تعیین امتیاز وضع موجود ج.ا.ا به ازای عوامل داخلی

در این مرحله به ازای میزان تأثیر عوامل داخلی بر منافع اقتصادی ج.ا.ا در آسیای مرکزی به روش خبرگی طبق ماتریس ارزیابی عوامل داخلی «IFE»^۲ ارزیابی و حاصل این ماتریس نیز عدد ۲/۵۳ گردید. این ماتریس در واقع فهرستی از عوامل داخلی است و ابزاری است که اطلاعات مربوط به عوامل را به صورت کمی نمایش داده و از طریق آن می‌توان امتیاز وضع موجود سازمان را در واکنش

¹ - External Factor Evaluation Matreix

² - Internal Factor Evaluation Matreix

به این عوامل ارزیابی نمود. عواملی که رسیدن به اهداف اقتصادی را تسهیل می‌کنند قوت و آن دسته از عواملی که رسیدن به اهداف اقتصادی را با مانع مواجه می‌کنند، ضعف منظور می‌شوند. با توجه به اینکه ج.ا.ا یک قدرت منطقه‌ای محسوب می‌شود، با استفاده از ماتریس بررسی رقابت، نقاط قوت و ضعف رقباتی منطقه‌ای ج.ا.ا در آسیای مرکزی نسبت به موضع راهبردی ج.ا.ا شناسایی شده است.

ج- تجزیه و تحلیل داده‌ها بر اساس سؤال سوم پژوهش

اهداف راهبردی ج.ا.ا با تأکید بر علائق ژئوپلیتیک در آسیای مرکزی کدام‌اند؟

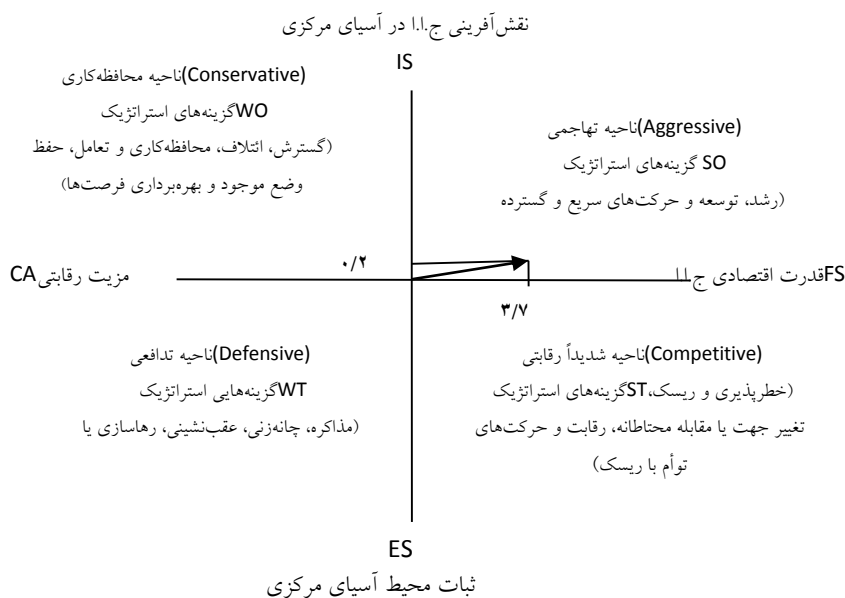
تأمین منافع ملی ج.ا.ا و نقاط قوت و ضعف داخلی و فرصت‌ها و تهدیدات خارجی اثرگذار بر آن، در مجموع مبنایی به دست دادند که بر آن اساس، هدف‌های راهبردی تعیین و از طریق جامعه خبرگی تأیید گردید. (جدول ۳)

جدول ۳: اهداف اقتصادی بلندمدت ج.ا.ا در آسیای مرکزی

ردیف	شرح اهداف
۱	تقویت سفارت‌خانه‌ها و نهادهای ایرانی و مسئولین آن در کشورهای آسیای مرکزی
۲	ایجاد رسانه‌های همسو در کشورهای آسیای مرکزی و تلاش برای برقراری ارتباط منطقی با آنها
۳	انجام پروژه‌های حمل و نقل موفق و کارآمد در کشورهای آسیای مرکزی و ایجاد ذهنیت مثبت نسبت به ایران در این کشورها
۴	کاهش تعرفه‌های ترانزیت و افزایش حجم ترانزیت کالاهای کشورهای آسیای مرکزی از طریق ج.ا.ا
۵	ایجاد همگرایی سیاسی بین ایران و ترکیه در رابطه با آسیای مرکزی
۶	اتخاذ رویکرد امنیتی مبتنی بر همکاری و مشارکت کشورهای آسیای مرکزی در جهت حل و فصل چالش‌ها و معضلات امنیتی مشترک
۷	تقویت ایران‌شناسی در کشورهای آسیای مرکزی
۸	تقویت ارتباط سفارت‌خانه‌ها و نهادهای ایرانی با رسانه‌های محلی
۹	افزایش صادرات ایران به کشورهای آسیای مرکزی
۱۰	افزایش قدرت نفوذ سیاسی و تأثیرگذاری بر آسیای مرکزی
۱۱	ایجاد یک همگرایی ملی - سیاسی در کشورهای آسیای مرکزی بین ج.ا.ا و ترکیه
۱۲	تبدیل شدن ج.ا.ا به شاه‌راه ترانزیتی آسیای مرکزی
۱۳	اتصال ایران به چین از مسیر افغانستان و تاجیکستان
۱۴	اتصال آسیای مرکزی به خلیج فارس

کاهش هزینه‌ها و رقابتی نمودن میزان تعرفه‌ها نسبت به رقبا	۱۵
محدود ساختن نفوذ و نقش قدرت‌های فرا منطقه‌ای در نظام امنیتی منطقه	۱۶
ایجاد درک این موضوع که امنیت پایدار منطقه‌ای بدون حضور قدرت‌های خارجی دست‌یافتنی است	۱۷
تقویت زیرساخت‌ها و رفع موانع موجود در حمل‌ونقل ریلی و شبکه جاده‌ای	۱۸
اعتمادسازی متقابل و اتخاذ سیاست‌های تنش‌زدایی در آسیای مرکزی	۱۹
افزایش دیدارها و ارتباط میان نخبگان ج.ا.ا. و کشورهای آسیای مرکزی، به‌طور رسمی و غیررسمی	۲۰

تعیین موقعیت و رویکرد راهبردی ج.ا.ا. (SPACE)

شکل ۳: نمودار ارزیابی موقعیت و اقدام استراتژیک ج.ا.ا. در آسیای مرکزی

$$Y = IS + ES = 4/45 + (-4/25) = 0/2 \quad X = CA + FS = -2/2 + (5/9) = 3/7$$

د- تجزیه و تحلیل داده‌ها بر اساس سؤال اصلی پژوهش

راهبردهای اقتصادی ج.ا.ا. در آسیای مرکزی با تأکید بر علائق ژئوپلیتیک کدام‌اند؟

¹- Strategic Position and Action Evaluation

در این مرحله ابتدا یافته‌های محیطی (قوت، ضعف- تهدید، فرصت) که شامل عوامل مؤثر بر منافع اقتصادی ج.ا. بودند در ماتریس (SWOT) وارد شدند. فرصت‌های موجود بررسی و سپس با استفاده از نقطه قوتی که قادر بود هر یک از این فرصت‌ها را شکار کند تلفیق گردیدند و نهایتاً راهبردی که بتواند از نقطه قوت بهره‌برداری نماید و بتواند فرصت را شکار کند اتخاذ گردید. «راهبردهای SO» (هر قوتی نمی‌تواند هر فرصتی را شکار کند و یا هر تهدیدی را خنثی و از بین ببرد). برای خنثی نمودن تهدیدات توسط نقاط قوت «ST» و همچنین رفع ضعف‌های داخلی به‌منظور بهره‌برداری از فرصت مدنظر «WO» و بر حذر بودن از تهدیدات «WT» نیز به همین صورت عمل گردید. درنهایت چهار دسته راهبرد (تهاجمی، تدافعی، محافظه‌کارانه، رقابتی) حاصل شده است. با توجه به اینکه در ماتریس ارزیابی موقعیت و اقدام استراتژیک (SPACE) ج.ا. در ناحیه تهاجمی قرار گرفته است می‌بایستی راهبردهای این ناحیه انتخاب شود. (شکل ۴)

پس از مشخص شدن راهبردها اولویت اجرای آن‌ها از طریق ماتریس کمی QSPM و با کمک خبرگان تعیین گردید

جدول شماره ۴: اولویت‌بندی راهبردهای اقتصادی ج.ا. در آسیای مرکزی با تأکید بر علائق ژئوپلیتیک

اولویت	راهبردهای جمهوری اسلامی ایران در آسیای مرکزی با تأکید بر علائق ژئوپلیتیک
۱	راهبرد ۱: استفاده راهبردی از موقعیت گذرگاهی و ساحلی ج.ا. به‌منظور دسترسی آسیای مرکزی به بازارهای جهانی
۲	راهبرد ۲: توسعه قابلیت‌های فناوری ج.ا. در مهندسی سازه‌ها و خدمات مهندسی در آسیای مرکزی
۳	راهبرد ۴: محدود نمودن ترکیه در بازارهای منطقه آسیای مرکزی
۴	راهبرد ۷: گسترش روابط تجاری با کشورهای آسیای مرکزی
۵	راهبرد ۶: پایدارسازی حضور سیاسی ج.ا. در آسیای مرکزی
۶	راهبرد ۳: ایجاد محیط امنیتی باثبات در آسیای مرکزی

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

الف- نتیجه‌گیری:

قدرت‌های غربی با بهره‌گیری از مزیت‌های اقتصادی و امنیتی تلاش می‌کنند بر حضور و نفوذ خود در آسیای مرکزی بیفزایند. در این راستا ناتو با اجرای برنامه‌های «مشارکت برای صلح» و «شورای مشارکت اروپا - آتلانتیک» سعی در تأمین اهداف سیاسی و راهبردی غرب دارد. علاوه بر این، غرب با ارائه برنامه‌های آموزشی و کمک‌های مالی و اقتصادی و سرمایه‌گذاری برای انتقال انرژی از شرق به غرب و ارائه کمک برای حل و فصل منازعات سعی می‌کند که در جهت منافع و سیاست‌های غرب مانع نفوذ روسیه، چین و ایران گردد. کشورهای آسیای مرکزی و قفقاز پس از استقلال از یک‌سو به دلیل نگرانی از بازگشت سلطه روسیه و نیاز به کمک‌های مالی و اقتصادی تمایل به تعامل

با قدرت‌ها و سازمان‌ها و تشکل‌های چندجانبه غربی داشتند و از سوی دیگر، زیرساخت‌های اقتصادی این کشورها که میراثی از دوران شوروی بود به روسیه وابسته بود و مسائل امنیتی و اختلافات قومی و وجود برخی از بحران‌ها موجب شده بود که این کشورها نتوانند روابط و همکاری با روسیه را نادیده بگیرند. نکته حائز اهمیت در کشورهای استقلال‌یافته این است که سیاست خارجی باید در جهت بقای حکومت‌ها و کمک به آن‌ها برای حل مشکلات باشد و راهبرد ائتلاف و اتحاد و همکاری‌های چندجانبه تا زمانی که در خدمت سیاست خارجی این کشورها باشد مورد استقبال قرار می‌گیرد. رقابت اساسی در آسیای مرکزی و قفقاز میان روسیه و غرب به‌ویژه ایالات متحده آمریکا می‌باشد. این قدرت‌ها در راستای اهداف و منافع خود علاوه بر بهره‌گیری از مزیت‌های روابط دوجانبه به دنبال استفاده از مزیت‌هایی می‌باشند که در همکاری‌های چندجانبه وجود دارد. از همین رو، شاهد فعالیت بسیاری از تشکل‌ها و سازمان‌های اقتصادی و امنیتی با رویکردهای غربی و روسی می‌باشیم. تنها سازمانی که در این منطقه از این دو رویکرد خارج است سازمان همکاری اقتصادی (ECO) می‌باشد.

نتایج تحقیق گویای این واقعیت است که ج.ا.ا دارای پتانسیل و ظرفیت‌های ژئوپلیتیکی فوق‌العاده‌ای است. در این راستا نقش‌آفرینی جمهوری اسلامی ایران، مبتنی بر علائق ژئوپلیتیکی به‌منظور تعقیب اهداف و منافع ملی در آسیای مرکزی روشن مشخص گردید. راهبردهای گذشته ج.ا.ا نتوانسته است که نقش‌آفرینی این کشور را در آسیای مرکزی بر مبنای علائق ژئوپلیتیک ارتقاء بخشد. برای این منظور در گام نخست به‌منظور تبیین و شناخت روابط بین علایق ژئوپلیتیکی و راهبرد ملی، خط‌مشی‌های راهبردی که کمک می‌کرد تا درک مشترکی از کلیه بخش‌ها در حوزه مذکور به وجود آید تعیین گردید، سپس این خط‌مشی‌ها به‌عنوان ملاحظات اساسی در تدوین راهبرد ملی تعیین شد و در نهایت نسبت به تدوین راهبردهای ملی اقدام گردید. نتیجه تحقیق، بیست هدف راهبردی و شش راهبرد اقتصادی در سطح ملی را در آسیای مرکزی برای ج.ا.ا، نشان می‌دهد.

ب- پیشنهادها:

جمهوری اسلامی ایران با تکیه بر علائق ژئوپلیتیک بایستی نقش‌آفرینی خود را به‌منظور تعقیب اهداف و منافع ملی در آسیای مرکزی با توجه به اهداف اقتصادی و راهبردهای ارائه‌شده دنبال نمایند؛ بنابراین شایسته است به اولویت اجرای راهبردها توجه ویژه به عمل آید و تا حصول اهدافی که در اثر اجرای هر راهبرد باید حاصل شود، مدام از فرآیند اجرای راهبرد بازخورد گرفته شود و با تغییر شرایط محیطی نسبت به به‌روز نمودن راهبرد اقدام گردد.

فهرست منابع

الف - منابع فارسی:

- باقری مقدم، غلامرضا، "سازمان همکاری شانگهای از منظر منافع کشورهای عضو"، فصلنامه مطالعات سیاسی آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۵۲
- بوفر، آندره (۱۳۶۶)، "مقدمه‌ای بر راهبرد"، ترجمه: مسعود کشاورز، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی
- حافظ نیا، محمدرضا و سیدمحمودرضا شمس دولت‌آبادی (۱۳۸۸)، "علائق ژئوپلیتیک و راهبرد ملی مطالعه موردی: ایران نسبت به آسیای مرکزی"، فصلنامه مطالعات دفاعی راهبردی، شماره ۳۶
- حافظ‌نیا، محمدرضا (۱۳۹۰)، "اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک"، مشهد، پاپلی
- حبیبی امین، سلاله (۱۳۸۱)، "نقش آمریکا در منطقه خزر: نقش قدرت‌های خارجی"، تهران، مؤسسه مطالعات دریای خزر
- دو ورژه، موریس (۱۳۶۹)، "اصول علم سیاست"، ترجمه: ابوالفضل قاضی، تهران، علمی فرهنگی
- دیوید، فرد آر (۱۳۸۲)، "مدیریت راهبردی"، ترجمه: علی پارساییان و سید محمد اعرابی، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی
- شوری، محمود (۱۳۸۳)، "ساختارها و ترتیبات امنیتی در جمهوری‌های شوروی سابق، در کتاب کشورهای مستقل مشترک‌المنافع ۱"، تهران، مؤسسه بین‌المللی ابرار معاصر
- عزتی، عزت‌ا... (۱۳۸۰)، "ژئوپلیتیک"، تهران، سمت
- غفاریان، وفا و کیانی، غلامرضا (۱۳۸۳)، "راهبرد اثربخش"، تهران، فرهنگی فرا
- کالینز، جان. ام (۱۳۷۰)، "راهبرد بزرگ"، کورش بایندر، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی
- کولایی، الهه (۱۳۷۶)، "سیاست و حکومت در روسیه"، تهران، مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه
- لاریجانی، محمدجواد (۱۳۶۹)، "مقولاتی در راهبرد ملی"، تهران، مرکز ترجمه و نشر کتاب
- لوش، ایلیا (۱۹۹۱)، "جامعه مشترک‌المنافع: زمان تجدیدنظر در ارزش‌ها"، نزاوسیمیا گازتا، شماره ۱۰
- نوروزی، محمدتقی (۱۳۸۵)، "فرهنگ دفاعی - امنیتی"، تهران، سنا
- واعظی محمود (۱۳۸۶)، "ژئوپلیتیک بحران در آسیای مرکزی و قفقاز (بنیان‌ها و بازیگران)"، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی

- واعظی، محمود (۱۳۸۶)، "ژئوپلیتیک بحران در آسیای مرکزی و قفقاز (بنیان‌ها و بازیگران)"، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه
- واعظی، محمود (۱۳۸۸)، "منافع روسیه و غرب در آسیای مرکزی و قفقاز و نقش تشکل‌های چندجانبه"، فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۶۶
- وحیدی، موسی‌الرضا (۱۳۷۷)، "طرح اتحاد روسیه با روسیه سفید و تأثیر آن بر همگرایی جامعه کشورهای مشترک‌المنافع"، فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۲۴
- هیل، لسلی (۱۳۷۰)، "تجدید حیات ژئوپلیتیک"، ترجمه: دره میرحیدر، تهران، مجله اطلاعات سیاسی - ملی، شماره ۴۷ و ۴۸، مرداد و شهریور، (نقل از Political Geography; Quatterly, Vol:5, 1986)
- یزدانی، عنایت‌ا... و همتی گل سفیدی، حجت‌ا... (۱۳۸۷)، "همکاری‌ها و اتحادها در منطقه آسیای مرکزی: نگاه حکومت‌های منطقه"، فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۶۱

ب- منابع انگلیسی:

- Cohen – Saul Bernard, Geopolitics of the World System, (2002).
- Cohen, Saul B, Geopolitics in the new world Era. In reordering the world, US, westview 1997.
- Cohen, Sual B. (1994). Ggeopolitics in the New World Eea. Chapter 2 from Recordering the World, Edited by; George J. Demko and William B. wood. USA; Westview press.
- Olikier, Olga (2003) Conflict in Central Asia and South Caucasus: Implications of Foreign Interests, in: Faultlines of Conflict in Central Asia and the South Caucasus; Implications for the US Army, Edited by: Olga Olikier and Thomas S. Szayna, Santa Monica: RAND Publication.
- Oxford Analytica Daily Brief, (2000), 2 August.
- Sakwa, Richard & Webber, Mark, (1999), the Commonwealth of Independent States, 1991-1998.

ج - سایت‌ها:

- بهرامی، محمد (۲۴ مرداد ۱۳۹۰)، "نقش و جایگاه آسیای مرکزی در سیاست خارجی ترکیه"، قابل دسترسی در: <http://www.kurdpress.com>

- تیشه‌یار، ماندانا، (۲۶ اردیبهشت ۱۳۹۱)، "هند و دغدغه حضور در آسیای مرکزی"، قابل دسترسی در:

-<http://www.iras.ir>

- واعظی، محمود و داداندیش، پروین؛ "ضرورت شکل‌گیری ترتیبات امنیت منطقه‌ای در قفقاز: رهیافتی

-<http://webcache.googleusercontent.com>

نو"، قابل دسترسی در: